

BIOGRAFISJANGEREN BELYST VED BIOGRAFIENE OM HELGE INGSTAD¹

Biografiens veier og villveier

foredrag på fellesmøte i regi av Den historisk-filosofiske klassen
den 20. oktober 2011

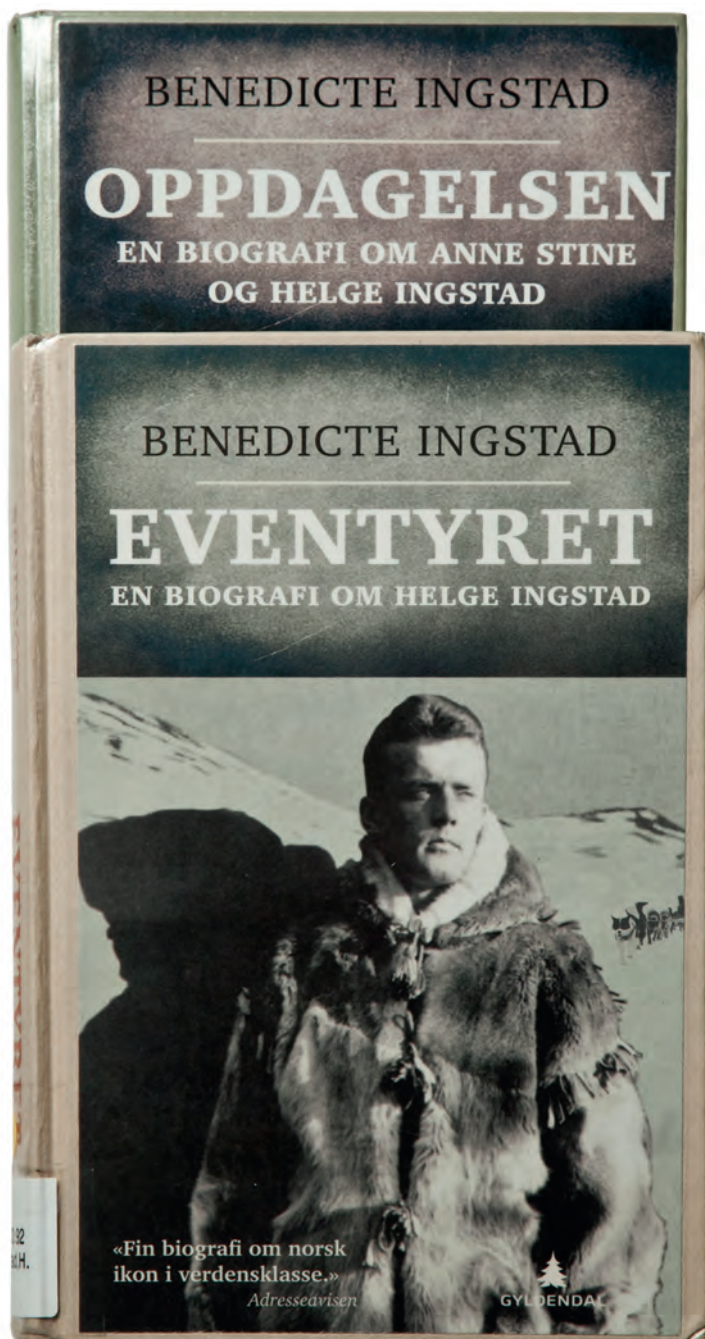
av professor Jorunn Hareide, Universitetet i Oslo

Som kjent kommer ordet *biografi* av de greske ordene for *liv* (bios) og *skrive* (graphia, avledet av graphein); det kan oversettes med *levnedsbeskrivelse*. Det danske *Salmonsens leksikon* fra 1915 definerer biografien slik: ”Betegnelse for en Persons Levnedssomstændigheder saavel hans udvortes Skæbne som hans aandelige og sjælelige Udvikling.” Det er altså både *de ytre betingelsene for den biografertes skjebne*, eller det samfunnet han eller hun levde i og de vilkår det bød, og *individets utvikling*, som er kriteriet her. Eller ”livssoga i kultursoga”, som Bjørn Kvalsvik Nikolaysen sa i en anmeldelse av Arnhild Skres biografi om Hulda Garborg (*Dag og Tid*, 23.9. 2011). Det er noe slikt vi pleier å mene når vi snakker om biografien, men vekten kan selvsagt legges på ulike aspekter (mer eller mindre samfunn, mer eller mindre ytre hendelser, mer eller mindre sjelehistorie).

Biografien går helt tilbake til rundt 500 år f.Kr., først i form av gravtaler eller nekrologer. Som en gren av historieskrivningen sto den høyt i kurs allerede i oldtiden, med skildringer av ”helter”, dvs. fremstående menn (krieger, filosofer) som Alexander den Store.

I middelalderen ble det særlig skrevet beretninger om hellige menn og kvinner, de såkalte *hagiografier*. Biografisjangeren eksploderer på 1700-tallet og fram mot vår egen tid. Den biografiske litteraturen er ”saa rig og omfattende”, sier Salmonsens leksikon, at et forsøk på å lage en henvisningshåndbok ble oppgitt i 1854. Og siden den gang er det jo skrevet en del

1. Professor Benedicte Ingstad holdt først et foredrag om biografiene hun har skrevet om sine foreldre Helge og Anne Stine Ingstad, *Eventyret* (2009) og *Oppdagelsen* (2010).

biografier; det er en produktiv sjanger som tiltrekker både forfattere og lesere. I Norge utkommer det i høst en hel rekke; selv har jeg merket meg to om Fridtjof Nansen, og en om Arne Næss, om Asta Nørregaard, Amalie Skram, Hulda Garborg og Helge Krog. Men det er mange flere.

Marianne Egeland ser i sin avhandling *Biografiens retorikk* biografien som en forlengelse av *den epideiktiske tradisjonen*, en form for leilighetstale som roser eller dadler en person eller ting, og mest det første. En lovprisning av en avdød hadde en samfunnsbevarende effekt, fordi de egenskapene man hyllet hos den avdøde, var de samme som samfunnet verdsatte og fant tjenlige for samfunnets bevaring og utvikling. Dette kunne medføre *en idealisering* av samfunnets store sønner, som ble hyllet for sine kriger, store oppdagelser, sine evner som nasjonsbygger eller vitenskapsmann – eller hva det måtte være. Dette kunne igjen føre til *overdreven ros*, til *panegyrikk*, og *skryt*, men hensikten var moralsk og oppbyggelig; de biograferte ble fremstilt som *exempla*. Avstanden til *hagiografien* er altså ikke stor. *Nidportrettet* var vrangen av denne typen biografi.

Er biografien historieskrivning eller skjønnlitteratur?

Siden jeg nevnte panegyrikk og skryt, kan det passe å ta opp spørsmålet om biografiers *pålitelighet* her, og i forlengelse av det, forholdet mellom *fakta* og *fiksjon*. Tradisjonelt er biografien, liksom selvbiografien, blitt lest ”naivt”, som en beretning om virkeligheten, hvor alt som ble sagt om en persons liv, ble oppfattet som ”sant” og som pålitelige opplysninger.

Men i nyere tid leser man både biografier og selvbiografier med større mistenksomhet, enten man nå er historiker og litteraturforsker som leser med faglige briller, eller en vanlig interessert leser. Dels er nok *kildekritikken* blitt strengere enn den var for la oss si et par hundre år siden: Man stiller større krav til pålitelighet og nøyaktighet i omgang med kilder og referanser. Og dels er man blitt oppmerksom på biografiers og selvbiografiens *likhetstrekk med romanen*, formelt sett, og hva det eventuelt har å si for bildet av den biograferte. Mange moderne, profesjonelle biografier som Tor Bomann-Larsen legger ikke skjul på at de bruker litterære teknikker, tvert imot. Det er noe de faktisk fremhever som en styrke: biografien blir mer levende og mer fengslende på den måten.

Biografiene kan forme biografien over *dannelsesromanens* lest, etter skjemaet *hjemme-ute-hjemme-igjen*, med fokus på en ung helt som reiser ut i verden, gjennomgår store prøvelser, modnes og utvikler seg, før han ven-

der hjem og integreres i det samfunnet han forlot i protest eller vantrivsel, men nå med ny innsikt. Dette forutsetter en forståelse av individet og personligheten som enhetlig, noe mange trekker i tvil i en postmodernistisk tid, hvor man heller opererer med tanken om et splittet jeg, eller kanskje forskjellige, periodiske, "livsløp".

Eller biografene *fiksjonaliserer* ved å skape dramatiske scener med replikker, de fokuserer på dramatiske høydepunkter og hopper over mindre "interessante" eller "irrelevante" avsnitt av en persons liv, osv. De foretar med andre ord *en utvelgelse*, eksplisitt eller implisitt, ut fra både formvalg og den tematiske innfallsvinkelen de (eventuelt) har valgt.

Den vanligste strukturen på en biografi er utvilsomt en kronologisk fremstilling fra *a* til *å*. Man begynner med barndoms- og oppveksthistorie, noen ganger også med slektens historie, som Olav Vesaas gjør i sin biografi om faren. Tankegangen må være at "barnet er mannens far", eller med Sigmund Freud, at forutsetningene for den voksne personligheten, innbefattet drømmer og forventninger, ligger i påvirkningene i barndommen. Her vil noen se et problem: at man står i fare for å skape en ikke gjennomtenkt og ikke villet kausalitet/teleologi. Man opererer implisitt med et enhetlig individ, som beveger seg støtt framover mot større innsikt, selv om det kanskje ikke alltid går slik i folks faktiske liv. Eller biografen går i en felle som Marianne Egeland har interessert seg for, som går ut på at det lurte en romantisk prototyp i alle biografier. Litt fleipete sagt: den forfulgte, ulykkelige, ensomme, men: geniale!

Men noen velger å fokusere på visse perioder av den biografertes liv, f.eks. i en forfatterbiografi å starte med den tiden hvor forfatterskapet begynner, og ikke bry seg stort om det som går foran (eller etter). En slik biograf har altså ikke sett det som sin oppgave å vende hver stein i den biografertes liv, men har et bestemt, avgrenset siktemål med biografien.

I nyere tid har vi jo sett at romanen og biografien, ikke minst romanen og selvbiografien, glir over i hverandre og er blitt en slags ny sjanger (*faksjon*), hvor fakta og fiksjon blandes. De som søker fakta, har en tendens til å mislike faksjon fordi de ikke kan vite hva som er sant eller ikke. Andre mener at enhver form for biografi er faksjon, ettersom de færreste biografier er i stand til å gå inn i hodet til et annet menneske og gjengi deres følelser og tanker. Men dette er en lang diskusjon som vi ikke kan gå inn på her.

Uansett kan det være klokt å se på biografien *også* som et estetisk objekt, og analysere de retoriske virkemidlene som er brukt, når man skal vurdere en biografis "sannhetsgehalt".

Biografens tilnæringsmåter:

Vi kan skille litt grovt mellom noen overordnede typer biografier:

- A. en kildesamling, hvor videre bruk, analyse og fortolkning overlates til andre
- B. en fortolkning av et menneskes liv og virke, bygget på analyse av foreliggende materiale, og med en tilnærmet vitenskapelig ambisjon
- C. en bok mest til underholdning

– pluss selvsagt alle mulige mellomposisjoner. Mulighetene er legio. Jeg vil i det følgende kikke litt på disse tre ”modellene”. Den siste, en biografi skrevet mest til underholdning, kan vi gjøre oss fort ferdige med i denne sammenhengen. Denne typen handler ofte om kjendiser: sportsstjerner, skuespillere, popstjerner. Et eksempel som mange kjenner, er Mona Levins *Wenche Foss. En biografi* (1992/2007). En biografi med et primært underholdende sikte vil ofte fokusere på noe sensasjonelt, eller noe allmennmenneskelig eller oppbyggelig, som Ingar Sletten Kolloens *Snåsamannen. Kraften som helbreder* (2008). Slike bøker bygger ofte på ukebladreportasjer og samtaler med den biograferte eller med folk som kjenner ham, og kravene til dokumentasjon kan virke underordnede i forhold til ønsket om å underholde – uten at jeg derved vil ha karakterisert akkurat disse bøkene, som jeg ikke har lest.

Den første typen jeg nevnte, en slags kildesamling hvor fortellerstemmen er lite tydelig, er mer interessant å diskutere. En overhengende fare her er at materialet kan ta overhånd. Det mente i alle fall kritikeren Atle Christiansen om Knut Olav Åmås’ biografi *Mitt liv var ein draum – ein biografi om Olav H. Hauge* (2004) og om første bind av Ingar Sletten Kolloens Hamsun-biografi, *Hamsun. Svermeren* (2003).

Christiansen kritiserte begge biografer for å overlate for mye til leseren. Han syntes at ”det er for mye Hamsun og for lite Kolloen” i Hamsun-biografien (*Dag og Tid*, 6.9. 2003). Og han skriver drepene at Haugebiografien ”er blitt ein koloss der kjeldene plaprar ustanselig mens Åmås knapt seier noe på over 700 sider” (*Dag og Tid* 21. 8. 2004). Etter Christiansens mening handler det å skrive biografi om å velge perspektiv og strategier slik at ”stoffet får form eller karakter”. Gjør ikke biografen det, og velger han eller hun ikke bort det som ikke hører inn under dette overordnede perspektivet, forsømmer han/hun seg som forfatter. Men det må gjøres åpent, og fortellerstemmen må være tydelig.

Hvis åpenheten mangler, går det nemlig ut over påliteligheten. Atle Christiansen mener at Kolloen i Hamsun-biografien gir et *skinn av objekti-*

vitet ved ikke å diskutere sin kildebruk. For Kolloen ønsker å formidle et spesielt bilde av Hamsun, og gjør det ved å velge ut sitater fra Hamsuns brev og andre private skrifter som gir nettopp dette spesielle bildet av ham. Utvalget er altså tendensiøst, uten at Kolloen gjør oppmerksom på det: ”Alt verkar so ope og tilforlateleg gjort, så tilsynelatande objektivt. Kolloen siterer jo bare. [...] Alt i alt er den utstrekke sitatbruken eit sjuskete, tilslørande og feigt grep Kolloen nyttar seg av for at lesaren sjølv skal dra dei slutningane Kolloen verken vil formulere sjølv eller diskutere.”

Men ikke alle er enige i at en klar fortellerstemme er ønskelig. Espen Søybye valgte bevisst å holde sin egen stemme unna i biografien om overlege Johan Scharffenberg, som han selv kalte ”en arkivstudie”. Om denne boken sa Espen Søybye på et biografiseminar våren 2011 at han hadde gått helt imot vedtatt ”oppskrift” på en god biografi: han hadde laget i) en totalt kildestyrt fremstilling, altså uten en overordnet problemstilling eller tese), ii) fortellerstemmen manglet helt; arkivaliene skulle tale for seg selv, og iii) den biograferte skulle ikke settes inn i noen kontekst. Søybye ville ikke skrive en fortelling, slik biografier oftest gjør, fordi fortellinger må være underholdende, og det ønsket han ikke å være.

Men Søybyes konklusjon var at den strengt ”arkivistiske” skrivemåten ikke hadde lyktes (jeg vet ikke om han mente at biografien hans viste at en slik tilnæringsmåte ikke *kanne* bli vellykket, eller om han ikke selv hadde fått det helt til). Trond Berg Eriksen, som anmeldte boken i *Morgenbladet* 11. november 2010, mente i hvert fall at den var ”et lite mesterverk”, som ”holdt stilen fra start til mål”, og at den representerte en ”høyst original fornyelse av biografisjangeren”. Sannsynligvis får den likevel ikke mange etterfølgere; til det er den nok for ekstrem.

Den siste biografitypen jeg nevnte, var: en fortolkning av et menneskes liv og virke, bygget på analyse av foreliggende materiale. Det kan dreie seg om statsmenn, kongelige, forfattere, industriherrer, oppdagelsesreisende osv., oftest en berømt person hvor poenget vil være å forfekte et bestemt, og forhåpentlig velbegrunnet syn på denne personen. Noen eksempler: Espen Haavardsholm hevder f.eks. i sin biografi om Aksel Sandemose at mye i hans liv og forfatterskap kan forklares ut fra at han ble utsatt for en homofil voldtekt som ung sjømann, og ut fra hans ambivalente forhold til homofili. Tor Obrestad hevder i sin biografi om Alexander Kielland at det faktum at han fikk et barn utenfor ekteskap før han ble gift, og som han alltid måtte holde hemmelig, ble den viktigste drivkraften i forfatterskapet. Hvis slikt blir drevet for langt, kan prisen bli at fremstillingen blir reduktiv inntil det absurde.

Også denne type biograf har i prinsippet satt seg inn i alt tilgjengelig materiale, dvs. alt som tidligere er trykt av eller om personen: brev, dagbøker, folkeregistre, arkivalier fra offentlige arkiver, sykehusjournaler osv. Relevante opplysninger om det samfunnet den biograferte levde i, kommer også inn her. Et krav om pinlig korrekthet gjelder selvsagt i omgang med slikt materiale. Dessuten kan man støte på etiske problemer: Kanskje ikke alt man finner, bør bli offentliggjort.

En underavdeling av typen ”fortolkning av et menneskes liv” kan være skildringer og tolkninger av livet til en nærstående person, f.eks. en ektefelle eller en far/mor, som Sigmund Skards biografi om sin far, Mathias Skard, og om svigerfaren, Halvdan Koht, eller Olav Vesaas’ biografier om foreldrene Tarjei Vesaas og Halldis Moren Vesaas.

Slike biografier byr både på noen særlige fordeler med hensyn til kilder, og på noen særlige problemer, avhengig av biografens forhold til denne slektningen. Det kan være vanskelig å skape den nødvendige kritiske distansen til et menneske som har stått en nær, på godt og ondt. Aasta Falkbergets erindringsbok om faren, *I Trondalen og på Ratvolden*, kan ha tendenser i den retningen. Eller kritikken kan overdrives, slik at biografen foretar et rent karaktermord (som jeg mener at Jørgen Sandemose gjorde i boken om faren, *Flyktingen – Aksel Sandemose* fra 2004). Noen slike bøker virker primært som selvterapi for biografen.

Ofte blir biografiene over en nærstående person til en dobbeltbiografi: et portrett av den biograferte, f.eks. Tarjei Vesaas, og et mindre selvportrett av biografen selv, i dette tilfellet Olav Vesaas. Olav Vesaas gir i glimt et sobert, litt forsiktig selvportrett, mens vi f.eks. i Annemarta Borgens biografi *Deg* i like stor grad får et selvportrett av henne selv som et portrett av Johan Borgen. Det var ikke helt uten grunn at noen kalte boken ”*Meg*” da den kom ut! Datteren Brett Borgen skrev noen år senere, mens moren ennå levde, om forholdet til faren i biografien *Lillelord og Lady Brett. Johan Borgen som jeg kjente ham*. Dette er et nokså rystende sorgarbeid over faren, da moren etter Bretts mening hindret henne i å treffe sin far de siste mange årene han levde, og forsone seg med ham før han døde.

Biografens preferanser, sympatier og antipatier vil så å si alltid (Espen Søbye er et mulig unntak!) sette spor i en biografi, om biografen aldri så gjerne vil forsøke å være objektiv. Biografen innskriver en mer eller mindre skjult agenda i sitt verk, en slags ”selvbiografi”. Noen ganger er den åpen, som når biografen vil vise at tidligere oppfatninger av en bestemt person har vært uriktige. Camilla Collett hevder at en av hensiktene med hennes selvbiografi *I de lange Nætter* (1863) er å gi et mer korrekt bilde av

faren Nicolai og broren Henrik Wergeland. Men også vi som skriver om personer vi *ikke* har kjent, kan komme til å ”avsløre oss” i et mer eller mindre bevisst selvportrett – eller streker til et slikt. I min tredve år gamle bok om Dikken Zwilgmeyer er mine feministiske synspunkter f.eks. svært tydelige, ser jeg nå. Og ut av min biografi om Aksel Sandemose kan man visstnok lese at jeg er konfliktsky og godtroende!! – i alle fall gjorde noen det da den kom ut.

Jeg er enig med Tor Bomann Larsen, som hevdet på det nevnte biografiseminaret våren 2011 at biografen hverken *kan* eller *bør* late som om han/hun ikke er til stede i biografien. Det er jo en faktisk person som forteller, og fortelleren bør bekjenne sin posisjon. De litterære grepene bør være tydelige. Men det kan skje i ulik grad.

Egentlig har vi å gjøre med to retninger, ekstremt sett: den biografen som tar kontroll, har en problemstilling han forfølger, og som dermed kanskje ser bort fra spor som går i andre retninger (”telling”) – og den som formidler en masse stoff uten forsøk på siling eller prioritering (”showing”). I sin anmeldelse av Carl Emil Vogts biografi om Fridtjof Nansen, *Mannen og verden*, (i *Morgenbladet* 23.–29. sept. 2011) lanserer Frank Rossavik begrepet ”andregenerasjonsbiografi”. Andregenerasjonsbiografen har tilgang til tidligere, ”heldekkende” arbeider, og både kan – og burde – konsentrere seg om å forstå og fortolke hovedtrekkene i livet til den biograferte, i stedet for å gjenta tidligere beretninger om et liv fra vugge til grav, mener Rossavik. Men det må jo bety at ”førstegenerasjonsbiografien”, hvor alt nettopp skal med, og som kanskje er mer av typen ”showing”, er en nødvendig forutsetning for de senere, mer profilerte fremstillingene. Både ”showing”- og ”telling”-typen er derfor viktige bidrag til biografisjangeren.

Og så må biografen selvsagt ikke glemme samfunnet rundt den biograferte. Den mest interessante biografien er vel den som greier å plassere og forstå sitt objekt i lys av hans eller hennes tid, ikke som en mekanisk avspeiling av den, men som et handlende, levende subjekt underlagt bestemte vilkår.

To ord om etikk til slutt

Hva kan man tillate seg overfor den biograferte og vedkommendes ettermæle? Hva bør man i hvert fall unngå? En kortversjon:

Man bør *visse respekt* for den man skriver om, enten man liker vedkommende eller ei (de fleste skriver om noen de føler empati med, i det minste).

Blant annet derfor bør det som står i biografien for forfatterens regning være objektivt sant, og den biograferte bør selv om mulig få komme til orde via etterlatt materiale (som ikke nødvendigvis får stå uimotsagt). Biografen bør ikke medvirke til falske rykter og løgnaktig sladder om en person som oftest ikke kan forsvare seg.

Et annet viktig spørsmål er: Bør man *avsløre defamerende begivenheter* eller handlinger? Her må nøye overveies *hensikt* og *relevans*. Hva er eventuelt poenget? – kaster avsløringene *nytt*, og *vesentlig*, lys over den biografertes liv og gjerning? I noen tilfelle er de kanskje for private, i andre tilfelle kan biografens objekt omvendt ha ønsket at gamle hemmeligheter, som ikke kunne røpes mens vedkommende var i live, skulle komme for dagen posthumt.

Hvis man derimot kan tenke seg at personen som blir portrettert, overhodet ikke ville ha ønsket en avsløring, bør man kanskje la være? Birgitte Possing oppdaget ting under arbeidet med sin Natalie Zahle-biografi som hun ikke tok med i boken, fortalte hun på biografiseminaret i april 2011. Men hun sa ikke hva hun hadde oppdaget.

Kanskje bør man i hvert fall utsette eventuelle avsløringer til ingen av den biografertes slektninger og etterkommere lenger er i live og kan bli såret eller fornærmet eller få sjokk? Det var som man vil huske en stor diskusjon i kjølvannet av Kolloens Hamsun-biografi, om bruken av Hamsuns sykejournaler. Hva som er defamerende til enhver tid kan diskuteres, som vi har sett nylig i forbindelse med publiseringen av nakenbildene av Fridtjof Nansen, i Eric Utnes bok om Nansens forhold til Utnes stebestemor.

Her er neppe klare kjøreregler. Det gjelder å utvise fornuft, klokskap og skjønn.

Litteraturliste:

Borgen, Annemarta: *Deg*. Gyldendal, Oslo 1981

Borgen, Brett: *Lillelord og Lady Brett. Johan Borgen som jeg kjente ham*. Aventura, Oslo 1985

Collett, Camilla: *I de lange Nætter*, Chr. 1863

Egeland, Marianne: *Biografiens retorikk*. Det historisk-filosofiske fakultet. Universitetet i Oslo 2001

Falkberget, Aasta: *I Trondalen og på Ratvolden*. Aschehoug, Oslo 1974

Hareide, Jorunn: *Protest, desillusjonering, resignasjon. Dikken Zwilgmeyers forfatterskap for voksne*. Aschehoug, Oslo 1982

- Hareide, Jorunn og Åsta Brenna: *Aksel Sandemose. Diktning som skjebne*. Aschehoug, Oslo 1999
- Haavardsholm, Espen: *Mannen fra Jante. Et portrett av Aksel Sandemose*, Oslo 1988.
- Kolloen, Ingar Sletten: *Hamsun. Svermeren*. Oslo 2003
- Kolloen, Ingar Sletten: *Snåsamannen. Kraften som helbreder*. Gyldendal, Oslo 2008
- Levin, Mona, Ida Roggen og Sissel falck: *Wenche Foss. En biografi*. Gyldendal, Oslo 1992/2007
- Obrestad, Tor: *Sannhetens pris. Alexander L. Kielland. En beretning*. Cappelen, Oslo 1996
- Possing, Birgitte: *Viljens styrke : Natalie Zahle – en biografi om køn, dannelse og magtfuldkommenhed*. Gyldendal, Kbh. 1992
- Sandemose, Jørgen: *Flyktningen – Aksel Sandemose – en biografi*. Aschehoug, Oslo 2004/2006
- Skard, Sigmund: *Det levande ordet. Ei bok om Matias Skard*. Samlaget, Oslo 1972
- Skard, Sigmund: *Mennesket Halvdan Koht*. Samlaget, Oslo 1982
- Søbye, Espen: *En mann fra forgangne århundrer. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869–1965. En arkivstudie*. Oktober, Oslo 2010
- Utne, Eric: *Nansens siste kjærlighet. Kjærlighetsbrevene fra Frodtjof Nansen til Brenda Ueland*. Orfeus, Oslo 2011
- Vesaas, Olav: *Løynde land – ei bok om Tarjei Vesaas*. Cappelen, Oslo 1995
- Vesaas, Olav: *Å vera i livet. Ei bok om Halldis Moren Vesaas*. Samlaget, Oslo 2007
- Åmås, Knut Olav: *Mitt liv var ein draum – ein biografi om Olav H. Hauge*. Samlaget, Oslo 2004

Referanser til noen anmeldelser er oppgitt i den løpende teksten.